

SLOVENSKÝ NÁRODOPIŠ

Z OBSAHU:

DANGLOVÁ, O.: Rurálna komunita v transformácii

FALŤANOVÁ, E.: Poľnohospodárske robotníctvo ako sociálny fenomén

MACHO, P.: Štefánik ako symbol a mýtus v historickom vývoji

VANOVIČOVÁ, Z.: Milan Rastislav Štefánik v ústnej tradícii na Slovensku

IVANOVA, R.: Bulharská etnológia a výzva do 21. storočia

Na obálke:

*1. strana: Ilustrácia z publikácie Júliusa Bodnára: Dr. Milan Rastislav Štefánik.
Československý národný hrdina, jeho život a dielo. Bratislava 1921*

Preklady: Zuzana Búriková

Dear Reader,

Slovenský národopis (Slovak Ethnology) is a quarterly with a long tradition, edited in the Slovak language by the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava, Slovakia.

This review publishes papers from all spheres of Slovak folk culture, past and present, including minorities and Slovaks abroad. The journal's articles range from research on the folk culture of every region of Slovakia (folk architecture, arts and crafts, costumes and clothing, folktales, songs, customs, traditions, etc.) through information on activities of ethnological research centres and museums, archival materials, book reviews to theoretical and comparative analyses of topical issues. The most interesting studies are published in English, and all the articles in Slovak have extended English summaries.

As the only periodical specifically devoted to the comparative study of Slovak folk, Slovenský národopis deepens the understanding of folk cultures throughout the world.

By becoming a regular subscriber of Slovenský národopis you will help to support an authoritative review for everyone interested in Slovak folk culture.

Distributed by:

Slovak Academic Press, Ltd.,
P. O. Box 57, Nám. Slobody 6
810 05 Bratislava
SLOVAKIA

Electronic version accessible via Internet

URL <http://www.elis.sk>

HLAVNÁ REDAKTORKA

Gabriela Kiliánová

VÝKONNÉ REDAKTORKY

Hana Hlôšková

Tatiana Podolinská

REDAKČNÁ RADA

Lubica Droppová, Gyivicsán Anna (MR), Martin Kanovský, Soňa Kovačevičová, Eva Krekovičová, Jan Krist (ČR), Milan Leščák, Martin Mešša, Magdaléna Paríková, Ján Podolák, Peter Salner, Zdeněk Uherek (ČR), Miroslav Válka (ČR)

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.cceol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

ŠTÚDIE

- D a n g l o v á, Oľga:** Rurálna komunita v transformácii..... 279
- F a l ť a n o v á, Ľubica:** Poľnohospodárske robotníctvo ako sociálny fenomén..... 300
- M a c h o, Peter:** Štefánik ako symbol a mýtus v historickom vývoji..... 314
- V a n o v i č o v á, Zora:** Milan Rastislav Štefánik v ústnej tradícii na Slovensku..... 328

VYHRADENÉ PRE

- B e ň u š k o v á, Zuzana:** Bulharská etnológia v súčasnosti..... 341

DISKUSIA

- Rozhovor s Prof. Dr. Radost Ivanovou (Zuzana B e ň u š k o v á)..... 344
- I v a n o v a, Radost:** Bulharská etnológia a výzva do 21. storočia 348

MATERIÁL Y

- Vasyl Domanyckij a jeho kniha o Slovákoch zo zač. 20. stor. (Mikuláš M u š i n k a)... 355
- Podiel Slovenska na výskume krajín Ázie a Afriky (Viktor K r u p a)..... 368

ROZHLADY - SPRÁVY - GLOS Y

- Pozdrav p. riaditeľke Božene Filovej (Milan L e š č á k, Zora V a n o v i č o v á)... 374
- K sedemdesiatinám Richarda Jeřábka (Marta P a s t i e r i k o v á)..... 376
- Životné jubileum PhDr. Pavla Kuku, CSc. (Ľubica M i ľ a n o v á)..... 381
- Vinšovanie k 70. narodeninám PhDr. Viery Valentovej, CSc. (Viera N o s á ľ o v á)... 383

- Jubilantka Oľga Danglová (Juraj Z a j o n c)... 384
- Tradičná ľudová kultúra na pôde Národného osvetového centra (Eleonóra K l e p á č o v á)..... 393
28. Etnomuzikologický seminár (Juraj Z a j o n c)..... 394
- Výstava o Istrii pred bránami Bratislavy (Igor T h u r z o)..... 397
- Výstava o bývaní gemerských Rómov (Igor T h u r z o)..... 398
5. medzinárodný letný seminár pre študentov etnológie v Maďarsku (Imrich T ó t h).... 399
- Obnova vidieka predmetom konferencie (Igor T h u r z o)..... 401
- ŠVOČ - celoslovenské kolo súťaže (Dana J a v o r s k á)..... 401

RECENZIE - ANOTÁCIE

- Jeřábek, R.: Počátky národopisu na Moravě (Ján M i c h á l e k)..... 403
- Sopoliga, M.: Tradície staviteľstva a bývania na Slovensku (Juraj P o d o b a)... 404
- Botík, J.: Slovanskí Chorváti (Viera U r b a n c o v á)..... 407
- Salner, P.: Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou (Zora V a n o v i č o v á)... 410
- Paríková, M.: Reemigrácia Slovákov z Maďarska v r. 1946-48 (Silvia L e t a v a - j o v á)..... 412
- Gašparíková, V.: Slowakische Volksmärchen (Gabriela K i l i á n o v á)..... 414
- Szent és Profántkozott a Szeged (Imrich T ó t h)..... 415

CONTENTS

STUDIES

D a n g l o v á, Oľga: Rural community in the process of transformation.....	279
F a l ě a n o v á, Ľubica: Agricultural Labourers as a Social Phenomenon.....	300
M a c h o, Peter: Štefánik als Symbol und Mythos in der historischen Entwicklung.....	314
V a n o v i č o v á, Zora: Milan Rastislav Štefánik in the Slovak Oral Tradition.....	328

RESERVED FOR

B e ň u š k o v á, Zuzana: Bulgarian ethnology in our days.....	341
--	------------

DISCUSSION

Interview with Prof. Dr. Radost Ivanova (Zuzana B e ň u š k o v á).....	344
I v a n o v a, Radost: Bulgarian ethnology and challenge of the 21st century.....	348

MATERIALS

Vasyl Domanyckyj and his book about Slovaks from the beginning of the 20th century (Mikuláš M u š i n k a).....	355
Contribution of Slovakia to the research of Asia and Africa (Viktor K r u p a).....	368

NEWS - HORIZONS - GLOSSARY

Greetings to Božena Filová (Milan L e š č á k, Zora V a n o v i č o v á).....	374
Jubilee of Richard Jeřábek (Marta P a s t i e r i k o v á).....	376
Jubilee of PhDr. Pavol Kuka, CSc. (Ľubica M i ľ a n o v á).....	381
Jubilee of PhDr. Viera Valentová, CSc. (Viera N o s á ľ o v á).....	383
Jubilee of Oľga Danglová (Juraj Z a j o n c).....	384
Traditional folk culture - report of National tutorial centre (Eleonóra K l e p á č o v á).....	393
The 28th Ethnomusicological seminar (Juraj Z a j o n c).....	394
Exhibition on Istria before the gates of Bratislava (Igor T h u r z o).....	397
Exhibition on the habitation of Roma from Gemer (Igor T h u r z o).....	398
The 5th International summer seminar of students of ethnology (Imrich T ó t h).....	399
Revival of countryside as a topic of conference (Igor T h u r z o).....	401
Student scientific conference - state-wide round (Dana J a v o r s k á).....	401

BOOKREVIEWS-ANNOTATIONS	403
--------------------------------	------------

RURÁLNA KOMUNITA V TRANSFORMÁCII

OLGA DANGLOVÁ

Mgr. Oľga Danglová, CSc., Ústav etnológie SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovakia

As the research shows, the transformation from the socialist co-operative farms to the farms of the owners is complicated by uncleared owners rights lasting ideology of the socialist ownership. The article shows the aim of the grant project VEGA- Socio-economic changes of the Slovak countryside. The research of the contemporary process of the re-structuralisation concentrates mainly on the transition from the economy regulated by the state to the market economy. The research, based on empirical knowledge of the social reality, is naming economic activities of the individuals- the development of the business activities, strategies and economic behaviour of the families. It also concentrates on the process of the transformation in the co-operative farms and on the problematic of the turism. It tries to explain the acceptance or the denial of the traditions, accepted values, confessions, aspirations and life strategies.

Kľúčové slová: roľnícka societa, model zmeny, modernizácia, vlastníctvo, preindustriálny stereotyp, kolektivizácia, dekollektivizácia
Key words: farming society, model of change, modernisation, property, preindustrial stereotyp, collectivisation, decollectivisation

Nejestvuje jednoduchý pokrok od "tradičného" k "modernému", ale spletitý, krčovitý, nepravidelný pohyb, ktorý sa často vracia späť, zmocňujúc sa ... minulosti, ktorú zároveň odmieta.

(Geertz 1963: 319)

Štúdium rurálneho prostredia má bohatú tradíciu v socioantropologických a sociohistorických výskumoch, pozornosť antropológov pútať a púta i preto, že roľníctvo do súčasnosti

tvorí najpočetnejšiu zložku populácie na svete. Pre slovenskú etnológiu a etnografiu bolo donedávna takmer výlučným priestorom výskumu a pre etnografiu prítomnosti je podnes aktuálnou výzvou. Výskum obyvateľov malých periférnych vidieckych regiónov neznamená, že by sa prostredníctvom neho nedali riešiť vitálne, všeobecné problémy, týkajúce sa komplexity ľudského života. Dedina nie je len administratívnym distrikтом, je predovšetkým areálom každodenného života.

Navyše, z hľadiska kultúrnej histórie a spôsobu života patria Slováci k ľuďom s hlboko zakoreneným dedinským povedomím. Prispieva k tomu podnes agrárny charakter krajiny: na Slovensku je 2800 obcí rozložených na ploche 49 014 km², čo je číslo značne vysoké v porovnaní s inými európskymi krajinami. Väčšinu z nich tvoria malé obce s počtom obyvateľov pod 500. V ekonomickej a sociálnej štruktúre osídlenia vidieka hrá aj dnes význačnú úlohu poľnohospodárstvo. Štatistiky hovoria, že v roku 1930 pracovalo v poľnohospodárstve 56,8 % obyvateľstva, v roku 1950 38,7%, v roku 1970 20 %, v roku 1999 už len 7,2%. Okrem toho modernizačné procesy a urbanizácia prebehli, respektíve ešte prebiehajú oneskorene, rýchlym tempom, asynchrónne a skôr pod vonkajším tlakom, než z vnútorného popudu. I preto sa dedinské povedomie neobmedzuje len na rurálny priestor, ale presakuje do širšieho modelu slovenskej society. Ako konštatuje Vladimír Krivý, slovenská spoločnosť má bližšie k ideálnemu typu tradičnej spoločnosti, čo sa prejavuje v rodine, vyššej orientácii na rodinné vzťahy, v kultúrnej pamäti, v politickej kultúre (Krivý, V.: 1993, 311-326; Štatistická ročenka: 2000, 215).

Je to paralela síce odťažitá, ale tézu o prítomnosti dedinského povedomia v súčasnom urbánnoindustriálnom Japonsku, evidentnú samozrejme v iných dimenziách a iných formách sociálneho a ekonomického života, konštatuje John Knight. Tvrdí, že súčasné sociálne formy, moderná podoba organizácie firiem, svet politiky - japonská spoločnosť ako celok vychádzajú zo základov dedinského modelu "vertikálnej society", vnútorne hlboko rozdelenej do skupín s vymedzenými druhmi povinností. To, čo sa zvonka zdá ako moderná forma organizácie, rodinné, spoločenské vzťahy medzi jednotlivcami v rámci inštitúcií, firiem, profesných zoskupení, je v skutočnosti prevzaté z vertikálnych vzťahov, platných v dedinskom spoločenstve (Knight, J.:1995).

Diametrálne odlišnú, priestorovo vzdialenú japonskú a slovenskú skutočnosť spája jeden spoločný rys - v oboch prípadoch je dedina sociálne artikulovaná v širšom spoločenstve národa, štátu. Tento fakt možno chápať i ako výzvu pre etnologický výskum.

Predindustriálne stereotypy

Antropologické štúdie zo strednej a juhovýchodnej Európy - maďarskej (Fél, E., Hofer, T.:1969), srbskej (Halpern, J. M., Halpern B. K.:1972), českej (Salzman, Z., Scheufler, V.: 1974), rumunskej (Stahl, H. H.:1980) dediny, ekonomicko-historické rozbory poľského vidieka Witolda Kulu (Kula W.:1976), napokon i etnografické výskumy zo Slovenska prezentujú strednú Európu ako domovinu "klasickej" roľníckej society, ktorá si udržala niektoré stereotypy predindustriálneho spôsobu života až do prvej polovice 20. storočia. V uhorsko/slovenskom priestore bolo ich odumieranie pomalé a prebiehalo selektívnym spôsobom (Podoba, J.: 2000, 65,66).

Podľa Hanna C. M. sú pre takýto ideálny model charakteristické nasledovné znaky (Hann C. M.:1995, 31-32.), pričom na ich ilustráciu použijem príklady zo Slovenska:

Základnou hospodárskou produktívnou, ako i spotrebiteľskou jednotkou je roľnícke hospodárstvo, ktoré primárne funguje na základe práce členov rodiny. V rodine zvyčajne spolu žije a kooperuje viac generácií, spolu s rodinami súrodencov.

(V Honte bol v časovom úseku od konca 19. storočia do prvej polovice 20. storočia veľa individuálnych rodín ešte pomerne častý výskyt spoločne hospodáriacich "rozšírených" rodín, obývajúcich jednu usadlosť. Boli to rodiny buď typu rodičovského, pri ktorom spolu žili tri alebo štyri generácie, alebo súrodeneckého, keď si súrodenci po smrti rodičov nerozdelili nehnuteľné dedičstvo, ale ďalej gazdovali na spoločnom majetku. V rozšírených rodinách typu rodičovského mala kontrolu nad majetkom najstaršia dvojica rodičov, v rozšírených rodinách súrodeneckého typu to bol najstarší brat so ženou. Častým dôvodom existencie ekonomicky autonómnej rozšírenej rodiny bola nevyhnutnosť kooperácie, plynúca z obavy nevýnosného hospodárenia na malých podieloch. Zvyčajne rozšírené rodiny patrili k najväčším vlastníkom v obci a mohli si dovoliť zamestnávať paholkov (Kandert, J.: 1988, 426-436). Etnografické záznamy z Horehronia dokladajú spolužitie viacerých rodín na Slovensku ešte v 50. rokoch 20. storočia.)¹

Rodinná jednotka je identifikovaná vlastníctvom, ktoré sa dedí z generácie na generáciu.

(Po zrušení poddanstva v r. 1848 sa pozemky spravidla delili podľa usadlostí rovným dielom. V Košeckom Rovnom, okr. Ilava, najstarší informátori ešte v 90. rokoch spomínali, že po zrušení poddanstva boli pozemky Košeckého panstva rozdelené medzi sedem bývalých poddanských rodín do tzv. "gruntov", ktoré podnes nesú názvy bývalých rodinných hospodárstiev.² V Lábe, okr. Malacky, bol chotár dediny rozdelený na "hony" podľa akosti pôdy a v každom hone bol pridelený gazdovi ako hlave rodiny rovnaký diel, takže každý sedliak mal rovnaký diel na všetkých honoch pôdy (Húsek, J.: 1927, 15).³

Rovnomerné rozdelenie vlastníctva bolo predpokladom sociálnej rovnosti.

(Až nová hospodárska sústava z roku 1866, ktorá sa postupne dostala v Uhorsku do života v nasledujúcich desaťročiach, umožnila kapitalizáciu, voľný predaj pôdy a del'bu hospodárstva dedením a ženbou. Mala za následok menšiu stabilitu, postupne silnejúcu rozdrobenosť pôvodných rodinných hospodárstiev, náhradu patriarchálneho rovnostárstva sociálnou diferenciáciou. Tento proces neprebíhal však v rôznych oblastiach Slovenska unifikovane, v jednotlivých regiónoch, dokonca lokalitách mal rozdielny priebeh v závislosti od prírodných daností, ekonomickej štruktúry, zamestnania obyvateľov.)

Ekonomika roľníckeho gazdovstva, ktorá bola primárne zameraná na uspokojovanie potrieb rodiny a jej členov, často vystačila so samozásobiteľstvom. Vyžadovala minimálny pohyb mimo obce.

(Informátori zo Sebechlieb, okr. Krupina, spomínali, že za prvej ČSR *chodili do sklepa len na sviatke len pre soľ, petriel, cukor.*⁴)

V rámci dedinskej komunity jestvoval istý druh cyklického obmieňania vlastníctva, v rámci ktorého sa chudobní sedliaci mohli stať v nasledujúcej generácii bohatými a vice versa, v dôsledku toho nedochádzalo k výraznej statusovej diferenciacii.

(Veľa roľníkov schudobnelo vlastnou vinou pre alkoholizmus alebo zlé hospodárenie. Príčinou schudobnenia na Slovensku bol i spôsob dedenia podľa uhorského práva, pri ktorom sa po smrti gazdu mohol nehnuteľný majetok mnohohodetnej, i keď bohatej rodiny neúmerne rozdrobiť. Naopak, možnosť nadobudnúť, sceliť, rozšíriť majetok poskytoval sobáš, alebo voľba spolužitia v rozšírenej rodine. Majetkové pomery ovplyvňovalo aj silné vyst'ahovalectvo a odchody za prácou do zahraničia, najmä do Ameriky. Po návrate z Ameriky sa mohlo stať, že sa bývalí chudobní stali najbohatšími sedliakmi v obci.)

Dedinská komunita predstavovala najvyšší stupeň identity.

(Podľa mojich výskumov bola ešte v prvej polovici 20. storočia pre obyvateľov Hontu prvoradou identitou príslušnosť k lokalite, regiónu. Etnická a náboženská identita boli súčasťou lokálnej identity. Dedinčania sa poznali v každodennom styku pri spoločne zdieľanej práci,

sviatkovaní, trávení voľného času. Sociálny systém bol založený na priamej komunikácii.)

Dedinská komunita silou súdržnosti spájala autonómne rodinné hospodárstva recipročnými formami vzájomnej výpomoci pri väčších prácach alebo významných ceremoniálnych aktivitách.

(K takým patrilo na Slovensku oranie, kosenie, mlátenie, okopávanie zemiakov, oberanie vo vinohrade, práce spojené s chovom dobytka, pradením, driapaním peria, varením lekváru a.i., výpomoc pri stavbe domu, ktorú rozvinula a posilnila rurálna societa najmä v období socializmu, pravdepodobne i preto, že ostatné druhy pracovnej výpomoci prestali byť v čase kolektívizácie dediny aktuálne (Kandert, J.: 1969, Komorovská, M.: 1973, Škovierová, Z.: 1977, Škovierová, Z.: 1981, Pranda, A.:1981, Pranda A.:1986), recipročné dávanie a prijímanie darov pri krstinách, svadbách (Popelka, P.:1981, Feglová, V.:1986, Stoličná, R.:1986)).

Technológia poľnohospodárskych prác bola v porovnaní s moderným štandardom jednoduchá a zastaralá. Produktivita bola nízka a priamo závislá od daností prírodného prostredia a geografických podmienok.

(Z toho vyplývali i evidentné rozdiely medzi hospodárením a spôsobom života v horských a nížinných oblastiach. S istou dávkou zjednodušenia to boli podobné rozdiely, ktoré pomenoval Eric Wolf pri výskume latinskoamerických roľníckych societ. To, čo latinskoamerickí horali vyprodukovali, bolo určené na živobytie, nie na získanie finančných zdrojov. Naopak, mestickí obyvatelia nížinných oblastí zameriavali svoju produkciu skôr na obchod. Život obyvateľov vysokohorských oblastí bol uzavretejší, viac endogamný, založený na vyššom stupni kooperácie a vzájomnej solidarity ako život mesticov (Wolf, E.R.:1966). Podobne slovenskí etnografi rozlišovali medzi dedinami na "Horniakoch" a "Dolniakoch". J. Húsek opisuje horalov, ako žijúcich *"v susednej zhode ako jedna veľká rodina, navzájom voľne sa navštevujúc, druh druhovi pomáhajúc v robote, spolu sa veseliac v slávnostiach a spolu tiež nariekajúc v nešťastí. Bieda všetkým spoločná a blízkosť neba, vzdialenosť od sveta a dravých vírov existenčného boja - toto a iné sú príčiny, prečo sa na horách žije "idylickejšie", v demokratickej rovnosti bez triednych prehrád všetci "ty" a "ty". Preto sú domy vždy každému otvorené, všetci vedia, čo kto má, nik nikomu nevezme, skoršie pridá. Naproti tomu na Dolniakoch spoločenské rozvrstvovanie a egoistické uzavretie rodín je nápadné, akosi mestské a nededinské. To už ľudia si osvojili panské mravy...Inštinktívne povedomie spolupatričnosti k jednej dedinskej rodine viac a viac mizne...prestáva sa už dedinský život zakladať na krvnom príbuzenstve rodovom a bohato rozvinutom kmotrovstve. "Kmotor - nie kmotor, z čerešne dolu."* (Húsek, J.:1927). Podobne charakterizuje Dolniakov A. Václavík, ktorý o obyvateľoch dolného Pomoravia zo slovenskej i moravskej strany hovorí ako o ľuďoch ziskuchtivých, lakomých, málo štedrých a ochotných, výbojných, hnevlivých, neznášateľných až urážlivých, u ktorých sa *zmysel pre hospodárnosť stupňuje až po lakotnosť, chamtivosť až nezičlivosť druhému* (Václavík, A.:1930). Na Dolniakoch sa už viac prejavovali črty sprevádzajúce transformáciu rurálnej ekonomiky do kapitalistických vzťahov, postupujúci individualizmus viditeľný v snahe jednotlivcov o maximalizáciu profitu na úkor udržania sociálnej harmónie, ekonomizácia správania, protirečiaca ideálnemu "roľníckemu stereotypu" predindustriálneho spôsobu života, medzi ktorého charakteristiky podľa E. Wolfa patrí fakt, že roľníci obrábali pôdu a chovali dobytok predovšetkým preto, aby sa uživilí, nie preto, aby s produktmi svojej práce obchodovali za účelom zisku (Wolf, E. R.: 1966, 2).

Ako dokladajú príklady, rysy ideálneho typu predindustriálnej society možno doložiť i na slovenskom materiáli. Prípadové štúdie jednotlivých lokalít by boli však zrejme značne variabilné a pravdepodobne ani jedna z nich by nespĺňala kritériá ideálneho modelu.

Už samotný modifikovaný spôsob užívania pôdy a základné odlišenie spôsobu hospodárenia pred r. 1918 na dominikál a rustikál znamenalo rozdielnu východiskovú pozíciu a predznačilo i neskorší vývin vlastníckych vzťahov a ekonomického správania. Pri dominikáli bola vlastníkom panskej pôdy vrchnosť, sa uplatňovalo tzv. majerské veľkokapacitné hospodárenie za pomoci modernej agrotechniky. (Napríklad v Cerovej-Lieskovom, okr. Senica, dve tretiny poľnohospodárskej pôdy vlastnil do r. 1918 gróf Windischgrätz, v Prašiciach, okr. Topoľčany, patrilo 60% celkovej výmery pôdy barónovi Stummerovi.) Pri rustikáli bola vlastníkom pôdy síce rovnako vrchnosť, ale do zrušenia poddanstva pôdu obhospodarovali za odvádzanie feudálnej renty poddaní roľníci. (Najstarší informátori z Košeckého Rovného, okr. Ilava, si ešte začiatkom 90. rokov spomínali na zaužívaný mechanizmus odvádzania renty Košeckému panstvu, podľa ktorého *dve brázdy boli panské a každá tretia brázda bola majiteľská.*) Rustikál prevládal v oblastiach s poľnohospodársky nevýnosnou pôdou, ktorá sa po zrušení poddanstva rozdelila medzi rodiny usadlíkov. Tieto danosti poznačili i následný vývin po roku 1918, ktorý bol v socioekonomickej štruktúre akýmsi hybridným spletencom modernity a tradicionality, variabilným podľa dedín a oblastí v závislosti od miery ekonomickej sebestačnosti jej obyvateľov, alebo naopak väčšej otvorenosti a dôraznejšej orientácii na vonkajšie vzťahy, vyvolané intenzívnejším prienikom trhu do zaužívaných vzorov ekonomickeho a sociálneho života. Diferencovaná bola i štruktúra vlastníctva a užívania pôdy, miera "komunalizmu", pretrvávajúca pri spoločnom obrábaní obecných a urbárskych pasienkov a lesov.⁵

Odlišnejšie než prípadové štúdie slovenských dedín by dopadli porovnania medzi jednotlivými krajinami strednej Európy, ktorých vývin prebiehal v rámci diferencovaných politických štruktúr. Roľníctvo nebolo nikdy autonómnou socioekonomickou entitou, vždy bolo podriadenou súčasťou širšieho spoločenstva, štátu. Jeho pozícia bola preto iná v Čechách, v Poľsku, na maďarskej Dolnej zemi. Jedinými spoločnými rysmi roľníctva v strednej a východnej Európe bola podľa C. M. Hanna spätosť s dedičným vlastníctvom zeme a používanie jednoduchých technológií, vyžadujúcich značný podiel manuálnej práce (Hann, C. M.:1995, 32).

Rurálne prostredie a modernizačný model zmeny

Poľnohospodárstvo a roľnícka ekonomika patrili do obdobia socializmu k najväčšiemu sektoru ekonomiky strednej a východnej Európy. Rurálne prostredie týchto krajín bolo scénou rapidných sociálnych a ekonomických zmien, postupujúcich skokom od predindustriálnych, ranokapitalistických foriem k socialistickej tzv. "druhej agrárnej revolúcii", ktorú niektorí autori označujú ako "tretí feudalizmus". Pri argumentácii poukazujú na niektoré paralely ekonomickej štruktúry družstiev s ranými formami ekonomickej organizácie, konkrétne Junkerskými veľkostatkami (Szelényi, I.:1988). Je pravda, že niektoré družstvá a predovšetkým štátne majetky vznikli i na Slovensku na skonfiškovaných pozemkoch veľkostatkov a zabraním pôdy, ktorá bola pôvodne vo vlastníctve obce, urbariátu alebo cirkvi a počiatkové donucovacie stratégie, ktoré mali prinútiť roľníkov vzdať sa svojho vlastníctva a vstúpiť do družstva, mali povahu tzv. "tretieho nevoľníctva". Súčasťou tlaku boli neúmerne vysoké kontingenty - dodávkové povinnosti, ktoré museli roľníci odovzdávať štátu. Neplnenie sa trestalo odobratím osiva, krmiva, dobytky, hospodárskych zariadení až väzením. Bola to cena za socialistickú politicky presadzovanú modernizáciu, ktorá ale v konečnom dôsledku viedla v priebehu 60. a 70. rokov k prechodu od jednoduchých technologických, manuálne náročných pracovných postupov k mechanizácii, moderným agrikultúrnym postupom, kultivácii pôdy a k zvyšovaniu produktivity.

Hoci v závere obdobia socializmu tvoril rurálny sektor v strednej a východnej Európe menšiu časť národných ekonomík než desaťročia predtým, percento populácie spojenej s poľnohospodárstvom je stále výrazne vyššie ako v krajinách západnej Európy (Hann C. M.: 1995, 44-45). Keďže ťažkosti so získaním bývania v mestách nútia priemyselných robotníkov a zamestnancov zostať na vidieku, vyššie je i percento vidieckej populácie. I preto má postsocialistická privatizácia a transformácia rurálneho sektora dôležité miesto v makrosfére politiky a ekonomiky. Hlboko a do detailov zasahuje do každodenného života jej aktérov.

Zástancovia modernistických teórií väčšinou vychádzajú z dichotómie moderný kontra tradicionalistický, v rámci ktorej sa spoločnosti vyvíjali od tradície k modernite. Modernitu definujú ako technologický a sociokultúrny systém industrializovaných štátov, zahrňujúci mechanizáciu, industrializáciu procesu produkcie, urbanizáciu, trhovú ekonomiku, štruktúru politickej administrácie, pokles dôležitosti príbuzenských vzťahov, nárast sociálnych zoskupení formovaných na iných než príbuzenských princípoch, silnejúce postoje oceňujúce zmenu (Serena, N.: 1994, 409-411).

Modernizácia v aplikácii na tradičné agrárne society predpokladá náhradu primitívnych technológií, vyžadujúcich značný podiel práce a úsilia ľudí a zvierat, mechanizáciou. Z ekonomického hľadiska počíta s posunom roľníckej ekonomiky, priamočiaro orientovanej na živobytie, k trhovej ekonomike, k zvyšovaniu kultivácie, k premene roľníckej práce na industriálnu. Výsledkom modernizačného procesu by mal byť ekonomický progres, vývin k lepšiemu a vyššiemu životnému štandardu.

Vývinový model zmeny sa pokúša identifikovať kultúrne a psychologické črty tradičných societ, ktoré sú prekážkou modernizácie a ekonomického vývinu. Na psychologickom stupni predpokladá, že tradičné society sa stanú modernými vtedy, keď ľudia postupne nahradia zaostalé, fatalistické postoje, z ktorých vyvierajú i rezistentné postoje odmietajúce zmenu, za postoje otvorenejšie voči modernizačným "balíčkom opatrení" (Serena, N.: 1994, 410-411).

Kritici modernizačných teórií tvrdia, že konštrukcia modelu zmeny vychádza výlučne z pohľadu západného sveta na ostatný nezápadný svet - modernita sa podľa neho chápe ako jednoduchá kultúrna operácia na západný spôsob, ako predpis, čo by sa malo odohrať, aby ekonomický vývin prebiehal priaznivo. Argumentujú, že v procese modernizácie sa preceňuje trend industrializácie a malá pozornosť sa venuje fenoménu, ktorý vyjadruje kontinuitu v rámci zmeny, zvlášť tú, ktorá je odvodená od socio-organizačných vzorov, založených na reciprocite. Tvrdia, že trh v industriálnej epoche je nielen organizátorom, ale i dezorganizátorom sociálneho života. Za zásadnú chybu považujú fakt, že modernizačné modely, uskutočňované presadzovaním politiky cez trhové procesy, neberú do úvahy vzťah lokálnych kultúr ku globálnej ekonomike, mikrosvet jednotlivcov, rodín, lokálnych spoločenstiev. Vinou chybných vývinových programov sa preto i silne politicky presadzované modernizačné modely nedarí uviesť do života na lokálnej úrovni. Vstup roľníckych societ do svetového trhu nevedie preto vždy k priaznivému lokálnemu vývinu, môže naopak zhoršiť lokálnu ekonomiku, ak ťažkí hráči ekonomických procesov vyradia z arény boja o trh miestnu populáciu, ktorá sa tak stane obeťou štrukturálnej zmeny (Barth, F.: 1997, 233-242). Otázne je však, či by bolo možné zaistiť maximalizáciu verejného prospechu i bez počiatočného porušenia hladiny prosperity na lokálnej úrovni.

Súčasný societ i meniaci sa svet postsocialistickej Európy sa dá viac pochopiť, ak sa definuje ako nejednotný a fragmentarizovaný, takže i vplyv individualizmu a trhu sa potom reflektuje na rozmanitý spôsob (Miglone, E.: 1991, 419). Už implikácia sovietskeho modelu masovej kolektivizácie neprebíhala v krajinách východného bloku jednotne podľa rovnakého

vzoru. V Poľsku a Juhoslávii sa z politických dôvodov neuskutočnila vôbec. V Maďarsku prebehla „gulášovým“ spôsobom kombinujúcim kolektívny sektor s formami predsociálneho roľníckej ekonomiky, v bývalom Československu sa presadila násilným spôsobom plošne. Následne potom i postsocialistická transformácia agrárneho sektora sa nedá vo všetkých postsocialistických krajinách presadiť použitím balíčka reforiem rovnakého obsahu.

Modernizačný model podľa niektorých kritikov preceňuje dichotómiu tradičný/moderný (Serena, N.: 1994, 409). Pritom európske roľníctvo jestvovalo v kontinuálnom procese zmeny, takže kontrast "tradičný" verzus "moderný" je abstraktným konštruktom a "tradičné roľníctvo" skôr romantizujúco vyrobeným mýtom.

C. M. Hann, ktorý vychádza z poznatkov výskumov rurálneho prostredia v Maďarsku, pokladá za hlavný trend smerovania zmeny v rurálnom prostredí prechod od komunizmu k individualizovaným formám vlastníctva a kontroly (Hann C. M.: 1995, 33). Jeho argumentácia vychádza z konceptu vlastníctva, ktorému sa v sociálnych vedách analyzujúcich roľnícku societu nevenovala prílišná pozornosť.

Vlastníctvo ako sociálny fenomén

O téme vlastníctva, najmä o spôsobe jeho sociálneho určenia, sa v sociálnej antropológii silne diskutovalo. Vyslovovali sa k nej od čias Morgana (Morgan, H.: 1877), z ktorého čerpali Marx a Engels i Malinowski, ktorý sa sústredil na rozbor trobriandských vlastníckych práv, pričom kritizoval také prístupy, ktoré kládli do príkrej opozície "individuálne" a "komunálne" vlastníctvo, zatiaľ čo skutočným problémom bol podľa neho vzťah medzi kolektívnymi a individuálnymi nárokmi na vlastníctvo (Malinowski, B.: 1936, 318, 323, 380); Gluckman, ktorý na africkom materiáli poukázal na prepojenosť vlastníckych práv so sociálnym a politickým statusom a tvrdil, že cesta k pochopeniu vlastníckych práv vedie cez dôsledné porozumenie a rozpletenie tkaniva sociálneho systému spoločenstva (Gluckman, M.: 1943, 1965); Leach, ktorý na základe zozbieraných dát z lokality na Srí Lanke argumentoval že kategória vlastníctva by mala mať teoretickú prioritu pred kategóriou príbuzenstva (Leach, E. R.: 1959).⁶

Zjednodušene antropologický pohľad vo vzťahu k vlastníctvu sa líši od ekonomického v tom, že ekonómov zaujímajú otázky vlastníctva predovšetkým v súvisi s procesom produkcie, distribúcie, výmeny a konzumácie, právnej kontroly zdrojov ekonomických príjmov, zatiaľ čo antropológovia nazerajú na vlastníctvo ako na kategóriu sociálnej štruktúry a sústreďujú sa na sociálnu definíciu vlastníctva, na hľadanie psychologických, politických, sociálnych, religijných, rodových faktorov vlastníctva. Snažia sa pochopiť sociálnu maticu fenoménu vlastníctva, práva a povinnosti členov danej society vo vzťahu k formám vlastníctva, spôsob, akým je vlastníctvo spoločensky akceptované zmesou povinností, privilégií a vzájomností.

V roľníckych societach na Slovensku bolo v niektorých regiónoch ešte do pol. 20. stor. vlastníctvo a užívanie pôdy čiastočne poznačené balansom medzi pozostatkami "komunizmu", zachovávajúceho formy spoločného obrábania a užívania obecných, urbárskych lesov, pasienkov a pozemkov, spoločného hospodárenia v rozšírených rodinách a medzi postupujúcim a čoraz viac prevládajúcim "individualizmom", ktorý sa však často potláčal v záujme rešpektovania chodu rodinného hospodárstva. Hľad po pôde narastal najmä v rokoch hospodárskej krízy, keď privátne vlastníctvo pôdy znamenalo ekonomickú istotu, najvýhodnejšiu akumuláciu kapitálu - *Vtedy tak veril pôde, že ani pánu Bohu tak neveril* - a bolo kľúčom k dosiahnutiu sociálneho statusu, prestíže a moci na lokálnej úrovni - richtári sa volili z radov najbohatších sedliakov.

Údaje z medzivojnového obdobia naznačujú, že východiskom sociálnej stratifikácie v

rolníckych obciach bolo predovšetkým individuálne súkromné vlastníctvo pôdy, od neho sa odvinula i diferenciacia na veľkých, stredných a malých sedliakov, želiarov, nádenníkov a remeselníkov. Štruktúra vlastníckych vzťahov v jednotlivých lokalitách a regiónoch bola variabilná.

V horskej obci Košecké Rovné, (rozloha chotára 1544 ha, v roku 1930 mala 736 obyvateľov) s málo úrodnou pôdou sa za najväčších vlastníkov považovali gazdovia, ktorí obrábali pôdu okolo 12 ha. Boli vtedy dvaja. Strední gazdovia vlastnili 5-7 ha. Podiel na urbárskych lesoch a pasienkoch bol úmerný k výmere pôdy. Obecné pasienky a lesy spravovala obec. Nevýnosné poľnohospodárstvo sa kompenzovalo obchodom s galantériou a obuvou, od 30. rokov prácou v strojárskych závodoch v Dubnici.

V Cerovej-Lieskovom (rozloha chotára 1828 ha, v r. 1930 mala 1215 obyvateľov) podľa štatistiky z r. 1930, zachytávajúcej prehľad živností, malo v ekonomickej štruktúre obce najväčší význam poľnohospodárstvo.

<i>Vlastníci</i>	<i>Počet živností</i>
do 10 a	1
od 10 a do 50 a	13
od 5 a do 1 ha	30
od 1 ha do 2 ha	34
od 2 ha do 5 ha	70
od 10 ha do 20 ha	11
od 20 ha do 30 ha	1
od 50 ha do 100 ha	2
od 100 ha do 200 ha	2

Okrem maloroľníkov a bezzemkov, ktorí si privyrábali ako lesní robotníci alebo prácou na železnici, jadro obyvateľstva tvorili roľníci. Za bohatých gazdov sa považovali vlastníci s výmerou 20 ha, za najbohatších štyria vlastníci s výmerou nad 50 ha do 200 ha. Najbohatší gazdovia si v prípade potreby na niektoré druhy poľnohospodárskych prác najímali poľnohospodárskych robotníkov.

Topoľníky (okr. Dunajská Streda), obývané maďarským etnikom, ležiace v Podunajskej nížine (rozloha chotára 3490 ha, v r. 1940 mala 2321 obyvateľov), mali síce vzhľadom na počet obyvateľstva relatívne malý chotár. V porovnaní s predchádzajúcimi obcami to bol však chotár s najúrodnejšou pôdou. V obci v r. 1930 dobre prosperovali dva veľkostatky. Jeden s rozlohou 380 ha, druhý s rozlohou 550 ha (z neho iba 120 ha patrilo Topoľníkom, zvyšných 430 ha bolo v chotári susednej obce). Ostatnú pôdu, ktorej rozloha nebola veľká, obrábali súkromne hospodáriaci roľníci. Preto mimo veľkostatkárov absentovala vrstva zámožných, súkromne hospodáriacich roľníkov. Približná štruktúra roľníckych živností okolo roku 1930 bola:

<i>Vlastníci</i>	<i>Počet živností</i>
od 1 ha do 3 ha	50
okolo 5 ha	35
nad 20 ha	5

(Danglová, O.: 1995, 131-132)

V Prašiciach (rozloha chotára 2825 ha, v roku 1923 mala 1365 obyvateľov) väčšina

lesnej a poľnohospodárskej pôdy patrila rakúskej barónskej rodine Stummerovcov, ktorá od 2. pol 19. stor. zaviedla na svojich majetkoch moderné spôsoby hospodárenia a zamestnávala miestnych obyvateľov ako poľnohospodárskych a sezónnych lesných robotníkov. Časť pôdy vlastnila cirkev a židovské obchodnícke rodiny. Podľa štatistiky z r. 1923 (do počtov boli zahrnutí aj rodinní príslušníci), žilo v Prašiciach 579 maloroľníkov, 84 živnostníkov, 340 poľnohospodárskych robotníkov, 50 továrenských robotníkov, 260 nádenníkov, 34 úradníkov (Obec Prašice : b.r.v., 58).

Ako svedčia uvedené príklady, vlastnícka a zamestnanecká štruktúra bola v medzivojnovom období v jednotlivých lokalitách, regiónoch variabilná - rozdielny bol stupeň prieniku kapitalistických trhových princípov, miera proletarizácie roľníckeho obyvateľstva, odrážajúca sa v diferencovanej sociálnej štruktúre rurálnych komunít, a napokon i v aspektoch kultúry a v hodnotovom systéme. Jednoznačný bol však trend rastúceho utvrdzovania súkromného vlastníctva pôdy a model socioekonomickej situácie tvarovaný ako spletenec predindustriálnej archaickej ekonomiky s modernizačnými postupmi kapitalistického typu podnikania. V oblastiach, kde prevládali relatívne ekonomicky autonómne, izolované samozásobiteľské gazdovstvá, bola závislosť od vonkajšieho trhu málo zrejímavá. Citelná bola materiálna neistota, vychádzajúca zo zastaralej technológie a závislosti od nekontrolovaných prírodných podmienok. V obciach, kde na veľkej výmere pôdy hospodárili veľkostatky na spôsob poľnohospodárskych veľkopodnikov, ktorých produkcia bola komercializovaná, zameraná na vonkajší regionálny, štátny či zahraničný trh, bola i lokálna ekonomika menej spútaná sieťou väzieb na miestne prostredie. Otvorenejší ekonomický model umožnil intenzívnejší prienik prvkov urbanizácie do inak "podurbanizovaného" rurálneho prostredia na Slovensku, čo sa prejavilo v adaptácii inovačných elementov v hospodárstve, v prijímaní a transformácii meštianskych prvkov do bývania a odievania.

Kolektivizáciu poľnohospodárstva, ktorej základom bol zásah do kvality vlastníckych práv, pokladajú niektorí autori za najradikálnejší zlom v histórii rurálneho spoločenstva v Európe (Hann, C. M.: 1993, 303). Založením družstiev a konfiškáciou súkromného majetku vznikol právne, ekonomicky a sociálne neobmedzený stav bezplatného a časovo neobmedzeného užívania pôdy družstvom a štátnymi majetkami. I keď vlastníctvo ostalo formálne právoplatné, zostalo v katastri registrované na vlastníka a mohlo sa dediť, pôvodní vlastníci stratili postupom času k pôde nielen vlastnícky, ale i užívateľský, napokon i ekonomicko-realizačný vzťah. Rezíduá vzťahu k pôde pretrvali pri záhumienkovom hospodárení. Družstevníci často uprednostňovali prácu na vlastnom záhumienku pred pracovnými povinnosťami v družstve. Úplná kolektivizácia viedla k zmenám štruktúry sociálnych vzťahov a sociálnej kontroly, pôvodne napojenej na sieť vlastníckych vzťahov k pôde, od ktorých závisel spôsob života i status rodiny. Zasiahla i do rodinných vzťahov. Členovia rodiny sa postupne ekonomicky emancipovali a prestali byť vzájomne zviazaní spoločným záujmom na zvelaďovaní rodinného hospodárstva.

Hneď po r. 1989 sa v bývalom Československu, podobne ako aj v ostatných postsocialistických krajinách, naštartovali pokusy zamerané na kompenzáciu a obnovu súkromného vlastníctva v poľnohospodárstve. Keďže predchádzajúce cesty kolektivizácie, jej presadzovania i foriem neboli v jednotlivých krajinách súbežné, ani scenáre dekollektivizácie a návratu k pôvodným vlastníckym právam nemohli byť zhodné. Na rozdiel napríklad od Maďarska, ktoré zvolilo kompenzačný model bez garancie nároku vlastníkov na pôvodný majetok, sa v bývalom Československu presadil model obnovy vlastníckych práv predsocialistických vlastníkov. V počiatočnej fáze sa pokusy obnoviť kategóriu privátneho vlastníctva sústredili na elimináciu bývalého socialistického kolektívneho vlastníctva cez transformáciu družstiev

na družstvá vlastníkov. Zámer počítal s reštitučným entuziazmom bývalých vlastníkov pôdy a predpokladal, že slovenský roľník sa prebudí zo štyridsaťročnej letargie a spontánne sa vráti k predchádzajúcej forme individuálneho rodinného hospodárenia na vlastnom. Návrat späť k roľníckej ekonomike malého rodinného hospodárstva, ktoré malo v medzivojnovom období len slabo rozvinuté základy moderného buržoázneho súkromného farmárskeho hospodárenia, bol však ťažko možný a bol by i krokom späť. Napokon, ako to ukazuje súčasný stav, vlastníci s malou výmerou reštituovali väčšinou formálne a pôdu nechali v užívaní družstvám. Pôda tak dostala konkrétnych vlastníkov, ale nie konkrétnych hospodárov. Vlastná pôda sa najčastejšie vyberala na záhrady a záhumienky. Z psychologických dôvodov sa o samostatné hospodárenie pokúšajú rodiny gazdov, postihnuté traumou kolektivizácie, alebo rodiny, kde nezanikol pozitívny vzťah k práci na vlastnom. Medzi nimi prevažujú ľudia v dôchodkovom veku, ktorí postupne prichádzajú na to, že na hospodárenie nemajú dostatok síl, znalostí, ani finančných prostriedkov. Malé hospodárstva napriek početnému zastúpeniu nie sú relevantnou hybnou silou poľnohospodárstva. Rozloha pôdy, ktorú obrábajú, je z celoslovenského hľadiska zanedbateľná, zastúpenie malých hospodárstiev v poľnohospodárskej parcelácii Slovenska je málo významné.⁷

Prevládajúci názor manažmentu družstiev na súkromne hospodáriacich roľníkov, obrábajúcich malé pôdne výmery, ilustruje záznam rozhovoru s ekonómom družstva v B., ktorý som zachytila v r. 1996:

Nedá sa povedať, že by stúpala tendencia vyberať si pôdu z družstva za účelom súkromného hospodárenia. Tí, čo si vybrali pôdu, na nej len drú a výsledok žiadny. Taký S. I. Kým ten poplečkuje svoj hektár papriky rukami, oproti za ten istý čas poplečkuje 5ha traktorista družstva. Ale západu sa súkromné hospodárenie pravdaže páči, lebo ani paprika není, ani pôda riadne nerodí.

Súkromníkom, čo si vybrali pôdu z družstva, sme vydali majetok i v hmotnej forme, podľa toho, aký bol ich vklad do družstva. Celkovo sme vydali majetok za 2 milióny Sk, to veľa nezaväži. Dostali aj zvieratá, väčšinou zvieratá, ale aj peniaze - a trochu sme to prehrali - aj stroje. Všetky stroje, čo zobrali, stoja vo dvoroch a zvieratá sú zabité. Drobenie pôdy je hlúposť.

Pri obrábaní pôdy im pomáhame, požičiavame stroje, ale škodíme tým sami sebe. Dôjdu tu ráno, stojí tu fronta. Kým sa postupne vykoktá, kde má tých svojich štyridsať árikov a čo vlastne chce. Najprv povie pobrániť, potom i povalcovať. Iba sa pritom stráca čas a mrhá sa národným majetkom. Nevypláca sa to, aj keď zaplatia. Uvažujeme, že im tú výpomoc a požičiavanie stopneme i preto, aby sme im pomohli. I malé decko dostane na zadok, keď siúpi do blata.

Obchodovať s tým, čo dorobia, nevedia. Robia to cez priekupníkov a to je to isté ako plečkovať rukou. Predať treba priamo a najkratšou cestou.

Hospodárenie na stredných pôdných rozlohách na spôsob klasických západoeurópskych rodinných fariem je zriedkavé. Napokon, jeho tradícia nebola na Slovensku rozvinutá. V medzivojnovom období koexistovali vedľa seba buď formy malých rodinných hospodárstiev alebo veľkostatky. Hypotézu o reštrukturalizačnom procese, v priebehu ktorého by sa dal hladko adaptovať model rodinnej farmy, spochybňujú aj rurálni sociológovia (Blaas, G.: 1996).

Protipólom k súkromne hospodáriacim roľníkom na malých hospodárstvách sú agropodnikatelia, hospodáriaci na niekoľko sto hektároch pôdy, pričom pôdna základňa skutočne vlastnej pôdy je zväčša malá, v krajných prípadoch, ak je založená na výlučne prenajatej pôde, nulová. Podľa analýzy O. Danglovej a I. Námerovej sú to ľudia uprednostňujúci produkcionistickú orientáciu, zameriavajúcu sa na budúcnosť, intenzifikáciu, komodifikáciu poľno-

hospodárskej výroby. Snažia sa predvídať, dlhodobo plánovať, modernizovať výrobu a zväčšovať svoj majetok. Prenajímajú z roka na rok čoraz väčšie výmery, investujú do strojového vybavenia. Sú väčšinou ziskoví a produktivita práce je u nich vyššia ako v poľnohospodárskych družstvách, i vzhľadom na to, že trvalo zamestnávajú len malý počet pracovníkov a uprednostňujú sezónne najímanie pracovných síl. Ukazuje sa, že len malé percento agropodnikateľov pochádza z radov reštituentov - bývalých vlastníkov veľkostatkov, alebo "kulakov" - zámožných sedliakov a ich potomkov. O samostatné hospodárenie sa usilujú iba niektorí z nich, väčšina uprednostňuje skôr prenájom pozemkov, alebo sa volí tretie riešenie - predaj pôdy. Prevažná časť agropodnikateľov sa grupuje z bývalých schopných manažérov kolektívnych hospodárstiev, ktorí získali skúsenosti, kapitál a majetok i vďaka tomu, že ho spravovali v predchádzajúcom režime. Reštrukturalizácia poľnohospodárstva im otvorila priestor pre utvrdenie predchádzajúcej ekonomickej a často i mocenskej pozície na lokálnej úrovni (Danglová, O., Námerová, I.). Podobne K. Verdery tvrdí, že kľúčovým bodom priebehu rurálnej privatizácie a zbohatnutia na lokálnej úrovni v Transylvánii bol "boj znalostí a pamäti". Vyhrávali tí, ktorí mali lepší prístup k informáciám, tí, ktorí mali ešte za socializmu vybudovanú sieť stykov smerom k oficiálnym miestam (Verdery K.: 1994).

Transformácia a privatizácia v družstvách na Slovensku je komplikovaná tým, že pôda je vo väčšine z nich len v menšej časti vo vlastníctve členov družstva, vlastníckmi sú prevažne nečlenovia družstva. Obe skupiny sledujú odlišné záujmy. Iné sú záujmy vlastníkov pôdy, čakajúcich na vlastnícke podiely z príjmov družstva, iné sú záujmy aktívnych členov, ktorým ide predovšetkým o zachovanie zamestnania. Všetci držitelia podielov samozrejme nie sú schopní vykonávať nad správou a zhodnocovaním majetku právo kontroly. "Osoby zvonka", najmä bývalí vlastníci bez trvalého bydliska v mieste, nemajú ani čas, ani nie sú dostatočne kompetentní. Sám bývalý vedúci družstva, teraz agropodnikateľ, sa vyjadril k priebehu transformačného zhromaždenia vo vlastnom družstve ako o fraške. *Ludia, čo ich navolili do transformačnej rady, ani nevedeli, čo tam majú robiť. Vlastníci išli v niektorých rozhodnutiach celkom nepochopiteľne proti sebe* (Danglová, O., Námerová, I.).

Spory medzi antagonistickými skupinami rieši teda predovšetkým manažment družstiev, utvorený buď z bývalého vedenia, alebo z vrstvy odborníkov a stredných kádrov. Na to, aby získali kontrolu, používajú svoje vlastné stratégie, pomocou ktorých sa väčšinou stávajú skutočnými majiteľmi a ovládateľmi kapitálu. Ak chcú dosiahnuť svoj cieľ, lavírujú so značnou dávkou šikovnosti medzi oboma skupinami, podľa počtu síl, a tým i kapitálových podielov na tej ktorej strane. A tak raz obhajujú záujmy zamestnancov, inokedy zas vlastníkov, ktorým by družstvo malo platiť pôdnu rentu. Transakcie s podielmi sú jednou z ciest, umožňujúcou koncentrovanie kapitálu v rukách riadiacich a technických elít družstva.

Názory agropodnikateľov na prebiehajúcu transformáciu družstiev, ktoré som zaznamenala počas výskumov v r. 1996 - 1997, vyzneli veľmi kriticky. Hoci to boli názory z opačného tábora a možno ich pokladať za jednostranné, treba zdôrazniť, že ich vyslovili bývalí predstavitelia manažmentu družstiev, ktorí veľmi dobre poznali situáciu v družstvách zvnútra. Prinášam ich v priamom zázname. Mená informátorov i názvy dedín ponechávam v anonymite.

Keby som mal maximálnu moc, posúkromníčil by som družstvá, aby hospodárili nie proletárskym, ale monetárnym spôsobom. Nehnal by som sa za výnosmi, ale za tým, čo je ekonomické. Nevytruboval by som, že my živíme národ, my dávame mäso, mlieko pracujúcemu národu, dnes taká rétorika už nič nikomu nehovorí. V družstvách neprebehla v skutočnosti transformácia, nestali sa družstvami vlastníkov. Sú to stále kolosy a keď vzniknú s.r.-očky v ich rámci, je to iba prelievanie pôdy.

Družstvá sú dnes sociálnym prvkom v našej ekonomike. Aj obecné úrady podporujú družstvá, lebo vytvárajú zamestnanecké príležitosti. Že tam sedia, pijú a nerobia, to už je iná vec, potom ale nesmieme hovoriť o transformácii. D - ské družstvo zatiaľ prežíva ako tak slušne. Ale dobieha z podstaty. Vždy bolo predimenzované základnými výrobnými prostriedkami. Jeho majetok má nakoniec hodnotu 350 miliónov. Teraz spotrebúvajú a vyžierajú naakumulovaný majetok. Nakoniec na to doplatia tí, ktorí majú majetkové podiely v družstvách. Tí ich asi už nikdy neuvidia. Iná vec je, že s tým ani nikdy veľmi nepočítali.

Myslím si však, že sa všetko časom vykryštalizuje. Družstvá, napokon deje sa to už teraz, skončia tak, že pôjdu do konkurzu, alebo na bubon. Otázne je, čo je lepšie, šoková terapia, alebo "step by step". V Čechách sú pred nami, lebo tam prešla transformácia dôslednejšie. Keby u nás nenastala taká psychóza strachu z rozbijania družstiev, držíme krok s Čechmi. Teraz nás v poľnohospodárskej produkcii Česi prebehli. Sú pred nami v produkcii kukurice, vína, dokonca sa bojíme aj ich zemiakov. To všetko preto, že tam dobre prebehla transformácia. Samozrejme, celá ekonomika sa dá vysvetliť i tým, že Slovensko je mladá republika. Na Slovensku to ale naozaj šlo roky zo zásob a ekonomické výsledky sa prítupirovali.

Poľnohospodárske družstvo ako také, to ale nie je zlý výmysel. Jeho veľkou, síce možno niekedy jedinou prednosťou, je veľká koncentrácia pôdy. Ale vykladať o tom, ako nám družstvá západ závidí, to je debilina. Kde sa my môžeme porovnávať s vysokou úrovňou poľnohospodárstva na západe.

Podľa mňa bolo treba dať do prenájmu celú poľnohospodársku pôdu a z nájmu by sa poľnohospodárstvo sanovalo. Keď viem platiť prenájom ja, prečo by nevedeli družstvá a štátne majetky.

(G. J., nar. 1941, absolvent Vysokej školy poľnohospodárskej v Nitre, pracoval ako riaditeľ štátneho podniku, neskôr ako mechanizátor v JRD, od r. 1992 agropodnikateľ. Bývalý člen KSS, teraz člen SDL.)

Musí sa uznať, že v družstvách bola vysoká úroveň výroby. Stále som toho názoru, že družstvá nie je možné zo dňa na deň zlikvidovať. Kde by tí ľudia našli zamestnanie. Už teraz je v okrese vysoká nezamestnanosť, až 20%, v obci K., kde hospodárim, až 30%. Keby ešte družstvá padli, počet nezamestnaných by prudko stúpol. Družstvá zastávajú sociálnu politiku, to je pravda. Agropodnikateľ by si to nemohol dovoliť. Ľudia by sa mali naučiť trocha hýbať v tomto svete, podnikať. Družstvá sa i tak časom rozsypu a pretransformujú na podnikateľské subjekty. Podnikateľ musí rozmýšľať, ktorú kravu kúpiť, ktorú vyradiť. V družstvách sa to robí lážo plážo. Ošetrovateľ kašle na špecifikáciu. Všade by sa mala časom presadiť ostrá ekonomika. Chybou je, že nikto nekontroluje, či sa transformačný projekt, ktorý schválilo Valné zhromaždenie, plní. Nikto sa tým ani na nižšej úrovni, ani na úrovni štátu nezaobrá.

(T. P., nar. 1943, absolvent Vysokej školy poľnohospodárskej v Nitre, pracoval ako zooteknik v JRD, neskôr 18 rokov predseda JRD, agropodnikateľ od r. 1994. Bývalý člen KSS, v súčasnosti nestraník.)

Pracoval som na JRD. Povedal by som, že tam boli dobré podmienky. Ale už vtedy som bol svedkom toho, ako so ziskom družstva narábal štát. Naše družstvo napríklad v prvej polovici 80. rokov bolo schopné vyprodukovať 32 miliónov zisku. Z toho sme museli štátu odovzdať 18 miliónov. Z tých 18 miliónov sa potom plátali diery i v takých družstvách, kde to nešlo dobre, samozrejme cez štátne dotácie. Pritom som vedel, ako sa omnoho horšie hospodári v susedných dedinách a ja ako agronóm som bral ten

istý plat ako agronóm v susednom, oveľa horšie produktívnom družstve.

Mal som inú predstavu o transformácii družstva. Podporoval som myšlienku, že rozhodovať v družstve by mali predovšetkým tí, ktorí majú v družstve najväčšie vlastnícke podiely. V družstvách to prebehlo podobne ako v štátnych podnikoch. Zrušili sa štátne podniky, zaviedli sa akciové spoločnosti, ale po socialisticky. Záujem členov družstva nesiahala ďalej ako po nasledujúcu mesačnú výplatu.

Okrem toho v socialistických JRD bola zanedbaná a nebola ani príliš potrebná obchodná stránka. A dnes iba také družstvá majú šancu prežiť a prosperovať, ktoré sa vyvíjajú i po obchodnej stránke. Tí, čo sa na družstvách zaoberali obchodom, tí prví zdvihli kotvy a odišli z družstva. Zo susedných obcí najproduktívnejšie je družstvo v D., kde okrem poľnohospodárskej produkcie vo veľkom predávajú do veľkoobchodov i maloobchodnej siete.

(R. P., nar. 1949, absolvent Vysokej školy poľnohospodárskej v Nitre, predseda JRD, ktoré patrilo pred r. 1989 k najväčším družstvám v bývalom Československu, agropodnikateľ od r. 1993. Bývalý člen KSS, v súčasnosti nestraník.)

Tu na Slovensku sa transformačný zákon uskutočnil viac po socialisticky ako v Čechách. Boli sme za to, aby mali v družstve svoj podiel i členovia za odpracované roky. Ale rozhodujúca právomoc mala ostať vlastníkom. A to sa nestalo. Predsedom šlo o vlastný prospech. Nevedeli ľudí podnietiť ku kooperácii. A tak postupne každý prišiel o všetko. Začína totálny úpadok dediny. Je to i preto, že málo vlastníkov si vybralo pôdu a tým, ktorí si ju vybrali, zas družstvo neochotne vydávalo majetkové podiely, vraj okrádajú družstvo. Teraz, keď sú družstvá pred krachom, nemá už vlastník šancu získať ani dobytok, ani stroje, ani len tehlu, aby si spravil kravin. Ale to je jeho chyba.

Družstvá tu na okolí sú rozkradnuté, vydražené. Poviem príklad. V roku 1993 malo družstvo v Ch. 100 miliónové imanie a o tri roky už dlžoby narástli na jeden a pol tejto sumy, takže daňové úrady pristúpili k dražbám. Družstvo vo V. je už vydražené, družstvo v R. je pred dražbou, v M. tam sa vystriedalo za tri roky viacero predsedov, vytvorili sa všelijaké s.r.-očky a šlo to od desiatich k piatim. Jeden známy tam mal 10 ha pôdy a majetkový podiel za pol milióna. Súčasná hodnota podielu je nula. Majetok družstva prepadol v prospech veriteľov. A takto prepadá majetok veškerých vlastníkov a padajú celé dediny. V M. tam je zamestnaný tuším už len richtár a poštár.

Musí sa to dražiť pod cenu, aby sa to dalo predat'. Exekútor zoberie 30%, vyplatia sa dlžoby do 20 % . Prvý v poradí je daňový úrad, potom Obecný úrad, Benzínol a ostatným sa už neujde. Vlastníkom pôdy niet z čoho vyplatiť. Stavby sa nevedia vydražiť často i preto, že pozemky pod nimi nie sú katastrálne vysporiadané, sú stále na akéhosi dávno zosnulého Pišta báčiho. A na čo by komu bola stavba, keď pozemky pod ňou nie sú jeho. Tak to je tá naša legislatíva. A ten mor pokračuje ďalej. Vlastník prichádza druhýkrát o svoj majetok. A ľudia sedia v krčme a debatujú, ako ich kto kde okradol, ale to im už nedôjde, prečo sa to stalo a že majú na tom sami vinu. V M., keď ľudia videli, že sa draží družstvo, mali ísť na obecný úrad a vyhlásiť cez mikrofón: "Ľudia berte si z družstva, čo sa dá, lebo vám neostane nič."

Vláda a Ministerstvo poľnohospodárstva, tí od toho dávajú ruky preč. Tvrdia: "Družstvá, to už je privátny podnik, nemôžeme do toho zasahovať." Ale oni dali tomu zelenú. Je to všetko v skutočnosti ukončenie socializácie dediny. Dediny sa budú postupne vyludňovať. A roľník je nielen na to, že dorobí zemiak, má i v prírode svoje poslanie.

(B. P., nar. 1936, syn kulaka. Absolvent Strednej poľnohospodárskej školy. Pôsobil ako zootechnik, neskôr ako hlavný agronóm v JRD, agropodnikateľ od r. 1990 na reštituovanej a prenajatej pôde. Po r. 1989 sa politicky angažoval vo VPN.)

Summa summarum sa tieto názory v niektorých bodoch negatívnej charakteristiky družstiev vzácné zhodujú. Zásadnou chybou nedotiahnutosti transformácie sú stále nevyjasnené vlastnícke práva, dožívajúca ideológia socialistického vlastníctva. Efektívna industriálna ekonomika je nekompatibilná s režimom so slabými a rozštiepenými vlastníckymi právami.

Napriek týmto kritickým názorom bola väčšina miestnych obyvateľov v obciach, kde som robila výskum, voči svojim družstvám lojálna. Ľudia podporovali ich ďalšiu existenciu. Tento postoj bol výrazný najmä tam, kde družstvá priaznivo zasahovali do lokálneho rozvoja, podieľali sa na plynofikácii, kanalizácii, výstavbe ciest, prispievali k rozvoju športového života. Stávalo sa, že predseda dobre prosperujúceho socialistického družstva mal v ekonomicko-sociálnych otázkach obce väčšie slovo ako predseda miestneho národného výboru.

Grantový projekt VEGA Socioekonomické premeny slovenského vidieka

Pohľad z makroúrovne ekonómov a politológov na proces súčasnej ekonomickej a sociálnej transformácie je často zjednodušený, chýba im rozmer poznatkov o prebiehajúcich zmenách na lokálnej úrovni. Spôsob lokálneho napojenia sa na makroprocesy je pritom nesmierne dôležitý i pre samotný priebeh predpokladaných inovácií. Môže zaistiť ich ľahký priebeh, alebo naopak môže inovačný proces výrazne sťažiť a spomaliť. Z toho pohľadu má v poznaní lokálnych dimenzií procesu zmeny etnológia a etnografia nezastupiteľné miesto.

Koncepcia grantového projektu VEGA, ktorý sa pod názvom *Socioekonomické premeny slovenského vidieka. Implementácia rozvojových programov na lokálnej a regionálnej úrovni* rieši na pôde Ústavu etnológie SAV, je zameraná na pochopenie procesu politickej, ekonomickej a sociálnej zmeny, zvlášť zmeny v sfére, ktorá po r. 1989 zasiahla i každodenný život jednotlivcov, prenikla do ich hodnotového sveta, správania sa a nastolením nových pravidiel hry vitálne ovplyvnila rurálnu komunitu v jej sociálnych vzťahoch a každodennej kultúre. Práve tým, že etnológia posúva ohnisko svojho záujmu od úvah o spoločnosti ako celku, od veľkých ideológií k bežnému každodennému životu, sa jej otvára priestor na pochopenie spätnej väzby, ktorú modernizačné inovačné aktivity vyvolávajú na mikroúrovni. Etnologické štúdium malých komunít dokáže potom vysvetliť, prečo sa snahy o ekonomicke a sociálne inovácie v jednom prípade presadzujú hladko, zatiaľ čo v druhom prípade narážajú na bariéru lokálneho hodnotového sveta, dostávajú sa do stretu s lokálnymi, alebo "tradičnými" segmentami ekonomiky a sociálneho správania. Ak sa ich nahromadí viac a prepoja sa do zhľuku vzájomne sa posilňujúcich príčin, môžu viesť k rezistencii voči presadzovaným zmenám a v konečnom dôsledku vyústiť i do problémov na úrovni makro-vývinu (Danglová, O.: 1996, 273-283). Iná vec je samozrejme, keď príčinou rozpačitého, odmietavého až konfliktného postoja k zmene sú chybné postavené projekty, vychádzajúce z nedostatočnej znalosti ekonomickej, sociálnej, ekologickej a technologickej situácie daného prostredia.

Charakteristike socioekonomického modelu zmeny v rurálnom prostredí bola doposiaľ v slovenskej etnológii venovaná len fragmentárna pozornosť. Čiastočne sa takto cielená problematika riešila na pôde Ústavu etnológie SAV v rámci grantových projektov "Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry" - v rokoch 1991-1993 a "Procesy adaptácie hodnotových systémov na spoločenské zmeny" - v rokoch 1994-1997. Tieto projekty boli orien-

tované na sledovanie hodnotových modelov, odrážajúcich zmeny v konkrétnych sociálnych vzťahoch a procesoch, prebiehajúcich v časových úsekoch - medzivojnové obdobie, obdobie po roku 1945 a po roku 1989. Transformácii poľnohospodárstva po roku 1989 bola a je venovaná intenzívna pozornosť zo strany agrárnych ekonómov a rurálnych sociológov. Je to však skôr pozornosť zameraná viac na reštrukturalizáciu poľnohospodárstva, než na reštrukturalizáciu vidieka ako celku. Na vládnej úrovni sa v súčasnosti deklaruje už integrovaný prístup k riešeniu problémov vidieka, zdôrazňujú sa podpory rozvoja na národnej a regionálnej úrovni - "Konceptia rozvoja vidieka v SR", "Konceptia štátnej regionálnej politiky SR", "Program obnovy dediny". Pritom sa kladie dôraz na stimuláciu výskumu a stály monitoring vidieka. Práve v ich rámci môžu mať empirické výsledky etnologického výskumu nezastupiteľné miesto.

V súčasnom štádiu má grantový projekt za sebou prvé výskumy v jednom z regiónov, vytipovanom Ministerstvom pôdohospodárstva SR na uskutočnenie pilotného projektu "Programu obnovy dediny". Výber regiónu, ktorý ponechávam v anonymite, bol teda strategický. Výskumy, ktoré realizoval tím siedmich výskumníkov v siedmich lokalitách regiónu, postupovali podľa jednotného, vopred pripraveného dotazníka. Ústredným problémom výskumu je súčasná transformácia rurálnej ekonomiky do kapitalistických vzťahov a meniaci sa reliéf sociálnych vzťahov, nachádzajúci po roku 1989 odraz v živote rodín a jednotlivcov. Hoci je časový úsek vymedzený obdobím po roku 1989, dotazník zasahuje svojimi otázkami aj do obdobia socializmu a medzivojnového obdobia. Ich zaradenie vychádzalo z predpokladu, že minulosť formuje prítomnosť a realita priebehu zmeny bude pravdepodobne ovplyvnená charakterom inštitúcií, postojmi a hodnotami prameniáciami v minulosti. Poznanie historickej dimenzie prehĺbi argumenty vysvetľujúce príčinnosť súčasného procesu ekonomickej, sociálnej a kultúrnej reštrukturalizácie. Počíta teda i s historicko-etnologickým štúdiom sociálnej histórie dediny, s "oral history", analýzou historicko-demografických prameňov, kroník, cenzusov, prinášajúcich obraz o zamestnaneckej štruktúre a ekonomických aktivitách v medzivojnovom a povojnovom období. Ťažiskom je však socio-etnologický terénny výskum, ktorý umožňuje voľnejší výber problémov, slobodnejšiu voľbu súboru prameňov a postup skôr od problémov k prameňom.

Na aké problémy sa koncentruje výskum? Esenciálnymi v procese súčasnej zmeny sú ekonomické faktory, prechod od výlučne štátom riadenej ekonomiky k trhovým princípom, k maximalizácii profitu v inštitucionálnom i individuálnom správaní. Mapovanie adaptačných mechanizmov na lokálnej úrovni poukazuje nan to, ako sa pod tlakom zhora presadzovaných zmien mení demografická štruktúra lokalít smerom k poklesu, stabilite, alebo progresivite. Ukazuje tiež, ako sa diferencovane štrukturuje socioekonomický a kultúrny život v populačne depresívnych malých obciach s prevahou prestarnutého obyvateľstva (záznam R. Stoličnej z obce P.) v porovnaní so životom vo väčších, progresívne sa vyvíjajúcich obciach.⁸ Ako sa menia a variujú ekonomické aktivity jednotlivcov, stratégie a ekonomické správanie sa rodiny ako celku. (Z. Beňušková zaznamenala v obci N. pod vplyvom sťaženej ekonomickej situácie stúpajúci trend medzigeneračnej kooperácie a vzájomnej výpomoci v rámci rodiny pri stavbe domu, organizácii niektorých domácich prác, starostlivosti o deti, finančnej výpomoci študentom.) Výskumy hovoria, ako sa konzervuje tradičná deľba práce medzi mužom ženou, alebo naopak zmenená situácia umožňuje ženám expandovať v nových ekonomických a pracovných aktivitách, najmä v podnikateľskej sfére. (A. Šalingová zaznamenala v regióne rastúci počet žien podnikateliek.) V prípade rodín a rodín podnikateliek zvlášť bude zaujímavé sledovať, či sa dichotómia medzi svetom mužov a žien vyrovnáva, alebo naopak prehľbuje, a kto v takomto procese viac získava alebo stráca.

Model zmeny na úrovni rodiny by bolo ideálne sledovať, ako to predpokladá i dotazník, prostredníctvom prípadových štúdií, ktoré by zachytávali meniaci sa obraz života rodín a "malých" rodinných ekonomík v rodinách po sebe nasledujúcich generácií. Trajektória rurálnych rodín, prijatie roľníckej, roľnícko-proletarizovanej, proletárskej, zamestnaneckej, podnikateľskej existencie by mohla v empirickej podobe vysvetliť priebeh zmien a zistiť, aký význam mal pri voľbe existencie fenomén "rodinného dedičstva" v hodnotových orientáciách.

Ďalším segmentom výskumu sú poľnohospodárske alebo nepoľnohospodárske podnikateľské aktivity (výskumy O. Danglovej a M. Pavlíkovej). Akí sú to ľudia, ktorí sa rozhodli pre podnikateľskú dráhu? Čo ich motivovalo k takémuto rozhodnutiu? Možno z ich životných histórií vyčítať weberovské "kulturalistické" vysvetlenie pôvodu podnikania, t.j. závažnosť minulých rodinných skúseností, kultúrnej tradície? (Szelényi, I.: 1988, 19).

Skúmaný región poskytuje dobrý empirický materiál pre štúdium turizmu, ktorého významné postavenie v lokálnom živote pretrváva ešte od obdobia socializmu. Veľká vodná nádrž s veľkým počtom podnikových a súkromných chát bola v období socializmu významnou rekreačnou oblasťou. Po roku 1989 prevádzkovanie autokempingu, od ktorého sa očakával prísun príjmov do miestnej pokladnice, prevzala obec B. a turizmu postupne upadá. Napriek proklamovanému úsiliu obce a aktivitám Združenia obcí mikroregiónu o oživenie a zatraktivnenie oblasti cyklotrasami a náučnými turistickými chodníkmi, sa návštevnosť nedarí oživiť. Sporným miestom sú stále nevyjasnené vlastnícke vzťahy okolo pozemkov, ktorých majiteľmi sú členovia miestneho urbariátu.

Inou podobou turizmu v regióne je chalupárenie (výskum Z. Beňuškovéj). Výskumom sa sleduje vklad chalupárov do ekonomického, sociálneho, prípadne rituálneho života dediny a pravdepodobne rozdielne vnímanie chalupárov pochádzajúcich z obce, v súčasnosti žijúcich a pracujúcich mimo a chalupárov - sezónnych návštevníkov, nepochádzajúcich z obce. Ukazuje sa, že prijímanie chalupárov miestnymi obyvateľmi je ambivalentné. Na jednej strane sú sociálne rušivým momentom, na druhej strane potenciálnym zdrojom zisku.

Podstatným segmentom výskumu je transformačný proces v družstvách, na ktorý sa sústreďuje výskum P. Slavkovského. V regióne sú činné dve družstvá. Jedno z nich patrilo za socializmu k najväčším a najprosperujúcejším v okrese a podnes si uchovalo poľnohospodárske dvory vo viacerých obciach. Za svoju životaschopnosť vďačí pravdepodobne manažmentu, ktorý, podobne ako za socializmu, udržuje správne rozhodnutú sieť kontaktov v okresných a štátnych centrách hospodárskeho života a politickej moci, čo mu zaručuje prístup k dotáciám a úverom. Miestni obyvatelia, ktorých väčšina patrila v minulosti k vrstve maloroľníkov alebo sproletarizovaných roľníkov, hospodáriacich na malých pôdnych rozlohách, nevidia v súkromnom hospodárení perspektívu a radšej pôdu ponechávajú v prenájme družstvu, ktorému tak odpadá problém s vlastníkmi.⁹ Súčasný topmanažment tvrdí, že po počiatkových ťažkostiach sa *družstvo pozviechalo* a do budúcnosti sa díva s optimizmom. Ako vyplýva z prvých výskumných poznámok, väčšina miestneho obyvateľstva je priaznivo naklonená myšlienke zachovania družstva.

Zatiaľ čo o vlastníctvo poľnohospodárskej pôdy nie je záujem, o to závažnejším problémom sú nedoriešené vlastnícko-pozemkové vzťahy, týkajúce sa atraktívnych pozemkov okolo vodnej nádrže, kde sú postavené chaty a rekreačné strediská. Z rozporov okolo vlastníckych vzťahov a hospodárenia s majetkom urbariátu medzi členmi urbárskeho spolku, ľuďmi, ktorí sa údajne neoprávnene dostali do vedenia spolku, obecným úradom, majiteľmi chát, podnikateľmi a pracovníkmi Štátnych lesov sa rozohrel rozsiahly spor na ekonomickej báze, ktorý sa dostal až na súd. Črtajú sa však i obrisy ďalších konfliktov - podnikatelia kontra elita miestnej správy, predstavitelia rôznych politických strán navzájom. Posledný našiel

odraz v predvolebnom súboji. Iná vec je, že politická príslušnosť uľahčujúca prístup k moci je v lokálnych podmienkach skôr účelovým náterom, ktorý sa po voľbách rýchlo ošúcha. Protikladnosť záujmov rôznych skupín, snažiacich sa vyťažiť z danej situácie, je živnou pôdou pre analýzu anatómie lokálneho konfliktu (výskum O. Danglovej).

Mohlo by sa zdať, že v perspektíve globalizácie a transnacionalizácie je štúdium rurálnych lokálnych komunít zastaralé a nemá význam. Dnešný vidiečan vstupuje do variabilných sociálnych a ekonomických kontextov, jeho identita už nie je fixovaná a stabilná, stáva sa mobilnejšou, mnohoznačnejšou, otvorenejšou voči inováciám. Okrem toho makroprocesy, prebiehajúce rovnako v štádiu socializmu, ako i v období súčasnej kapitalistickej transformácie sú paradoxne procesmi globalizácie - prebiehali, prebiehajú pod štítom jednotiacich znakov, každý z nich bol a je na svoj spôsob homogénny. Globalizácia však ani v jednom ani v druhom prípade neznamená zotretie odlišností. Adaptácie základných trendov širšieho modelu zmeny boli a sú na úrovni štátov i na mikroúrovni regiónov, lokalít nesmierne variabilné v závislosti od tradícií, uznávaných hodnôt, konfesionalnej príslušnosti, aspirácií a životných stratégií reálnych ľudských spoločností. Úlohou etnológa by malo byť uchopenie všeobecných vzorcov širšieho modelu zmeny, vychádzajúce z empirického poznania konkrétnej sociálnej reality. Neskromnou aspiráciou nášho grantového projektu je splnenie tohto predsavzatia.

POZNÁMKY

- 1 Spolužitie viacerých rodín dokladajú i etnografické záznamy z Horehronia, kde napríklad ešte v r. 1953 v Polomke v dome č. 306 "u Miklošku" bývalo v jednej izbe, pitvore a troch komorách spolu 29 členov rodiny pokrvného príbuzenstva. U švermovského stolára Andreja Kršňaka bývalo koncom 19. storočia a začiatkom 20. storočia v jednej "chiži" rozmerov 7 x 6 m spolu päť rodín, dovedna 25 osôb, ktoré spávali na piatich posteliach (Pišútová, I.:1974, 97). Zo záznamov však nie je jasné, či tieto rodiny skutočne spoločne hospodárili, alebo len spolu žili a pracovali na spoločnom majetku, pričom každá rodina samostatne ekonomicky rozhodovala a narábala so svojim podielom zo zisku.
- 2 V Košeckom Rovnom bolo sedem takýchto "gruntov" - Rehore, Zemane, Štefane, Čelke, Košíke, Dolňanský a Richtársky grunt. Grunty nemali rovnakú výmeru ani kvalitu pôdy, preto medzi rodinami osadníkov vznikali spory (Danglová, O.: 1992).
- 3 V Gajaroch sa ešte v 20. rokoch dal zistiť presný počet starousadlíkov, pôvodných urbárikov, ktorých bolo 240. Boli to tzv. *štverachtalnice*, ich názov bol odvodený od štyroch achtalov, veľkosti pridelených pozemkov (Húsek, J.:1930, 50).
- 4 Hoci do r. 1918 chodili Sebechlebčania dopestované poľnohospodárske produkty predávať na trhy do Banskej Štiavnice, ovocie vozili do Ostrihomu, Vacova, Budapešti, jablká vymieňali zo susediacimi maďarskými dedinami za kukuricu, obchodné aktivity mali pre rodinnú ekonomiku nanajvýš doplnkový, rozhodne nie však zásadný význam (Danglová, O.: 1986, 137).
- 5 Záznam práv a povinností pri kolektívnom hospodárení na urbárskych lesoch a pasienkoch v Žakarovciach podal J. Podolák. Novšou, podobnou formou spoločného vlastníctva a hospodárenia boli v Žakarovciach pasienkové spoločenstvá. Vznikli začiatkom 20. stor. a na rozdiel od urbárskych pozemkov, ktorých podiely nadobudli urbárici bezplatne, sa pozemky pasienkov

- získali kúpou, ktorej sa mohli zúčastniť len obyvatelia Žakaroviec. Cieľom bolo vyklčovať rúbanská, kultivovať pôdu na pasienky a založenie lesa. Majetok bol celistvý, vlastnícke rozdiely kolísali podľa počtu zakúpených účastín (Podolák, J.:1956, s. 67-73).
- 6 Údaje z antropologických prác citované podľa Hann C. M.: 1993.
 - 7 Poľnohospodársky cenzus z r. 1995 dokladá, že na malé hospodárstva pripadá iba 6% obrábanej pôdy (Danglová, O., Námerová, I.:1999).
 - 8 Podhorská obec P. s málo úrodnou pôdou, komunikačne najvzdialenejšia od okresného centra, mala v r. 1960 606, v r. 1980 383 a v r.1995 už len 278 obyvateľov. Naopak obec J., v tesnom susedstve okresného mesta, ktorá je sídlom družstva, hospodáriaceho i na chotárnych územiach susediacich obcí, mala v r. 1960 1177, v r. 1980 1700, v r. 1995 1814 obyvateľov.
 - 9 Družstvo eviduje cca 3000 oprávnených vlastníkov pôdy. Veľkostná rozloha u vlastníkov sa pohybuje od 4a do 2ha. Z nich približne 40-ti sú pracovníkmi družstva.

POUŽITÁ LITERATÚRA

- BARTH, F.: „Economy, Agency and Ordinary Lives.“ In: *Social Anthropology. The Journal of the European Association of Social Anthropologists* 5, 1997, s.233-242.
- BLAAS, G.: „Emerging Rural Structures in Central and Eastern Europe - Heterogenity Instead of Uniformity.“ In: *Slovak Sociological Review* I., 1996, s. 23-29.
- Joáo de Pina Cabral: „ The Ethnographic Present Revisited.“ In: *Social Anthropology* 8, č.3, 2000, s. 341-348.
- DANGLOVÁ, O.: „Súčasná výtvarná kultúra Sebechlebov.“ In: *Spôsob života družstevnej dediny*. Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Bratislava 1986, s. 137-159.
- DANGLOVÁ, O.: „Roľnícka ekonomika v svetle hodnotových postojov.“ In: *Slovenský národopis* 40, 1992, č. 3, s. 234-251.
- DANGLOVÁ, O.: „Modernizácia a demodernizácia roľníckej ekonomiky.“ In: *Zmeny hodnotových systémov v kontexte každodennej kultúry. Výsledky výskumov v roku 1992*. Bratislava 1992, s. 5-23.
- DANGLOVÁ, O.: „Rural Community in the Process of Socio-economic Changes.“ In: *Collegium Antropologicum* 19, č.1, 1995, s. 129-144.
- DANGLOVÁ, O. - NÁMEROVÁ, I.: „Roľník, družstevník, agropodnikateľ (Cesty privatizácie a podnikania v poľnohospodárstve na Slovensku).“ In: *Sociológia* 31, č.4, 1999, s. 321-420.
- DANGLOVÁ, O.: *Economic Development and Social Change in a Slovak Village*. HSRC Publishers. Pretoria 1996.
- FÉL, E. - HOFER, T.: *Proper Peasants; Traditional Life in a Hungarian Village*. Chicago 1969.
- FEGLOVÁ, V.: „Obyčajová tradícia a jej vývinové tendencie.“ In: *Spôsob života družstevnej dediny*. Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Bratislava 1986, s. 85-102.
- GEERTZ, C.: *Peddlers and Princes; Social Change and Economic Modernization in Two Indonesian towns*. The University of Chicago Press. Chicago 1963.
- GLUCKMAN, M.: *Essays on Lozi Land and Royal Property*. Rhodes-Livingstone Institute. Livingstone 1943.
- GLUCKMAN, M.: *The Ideas in Barotse Jurisprudence*. Yale Univ. Press. New Haven 1965.
- HALPERN, J.M. - HALPERN B.K.: *Selected Papers on a Serbian Village; Social Structure as Reflected by History, Demography and Oral Tradition*. Amhest, M.A.: University of Massachusetts 1977.
- HANN, C.M.: „ Introduction.“ In: *Market Economy and Civil Society in Hungary*. Editor Hann C. M. Frank Cass. London 1990, s. 1-20.

- HANN, C. M.: „From production to property: Decollectivization and family-land relationship in contemporary Hungary.“ In: *Man. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 1993, s. 299-319.
- HANN, C.M.: *The Skeleton at the Feasts. Contributions to East European Anthropology*. Centre for Social Anthropology and Computing University of Kent at Canterbury, 1995.
- HÚSEK, J.: *Slovenská dedina*. Bratislava 1927.
- HÚSEK, J.: „Gajary u Malaciek.“ In: *Sborník kultúrnej práce. Vlastivedný sborník okresu bratislavského a malackého*. Bratislava 1930.
- KANDERT, J.: „Výpomoc pri jarných prácach.“ *Český lid* 56, 1969, s. 211-212.
- KANDERT, J.: „Spoločenské vzťahy.“ In: *Hont*. Editor Botík, J., Osveta. Banská Bystrica 1988, s. 426-467.
- KNIGHT, J.: „Tourist as Stranger? Explaining Tourism in Rural Japan.“ In: *Social Anthropology* 3, č. 3, 1995, s. 219-234.
- KOMOROVSKÁ, M.: „Formy vzájomnej výpomoci v minulosti a dnes.“ In: *Slovenský národopis* 21, 1973, s. 573-578.
- KRIVÝ, V.: „Sociokultúrne pozadie problémov transformácie na Slovensku.“ In: *Sociológia* 25, 1993, č. 4-5, s. 311-326.
- KULA, W.: „The Seigneurie and Peasant Family in Poland.“ In: *Family and Society*. Johns Hopkins University Press. Baltimore 1976.
- LEACH E, R.: *Pul Eliya: a village in Ceylon*. Cambridge University Press. Cambridge 1959.
- MALINOWSKI, B.: *Coral Gardens and their Magic*. Allen & Unwin. London 1936.
- MIGLONE, E.: *Fragmented Societies. A Sociology of Ecomic Life beyond the Market Paradigm*. Blackwell. Oxford 1991. Citované podľa recenzie Archetti Eduardo: In: *Social Anthropology, The Journal of the European Association of Social Anthropologists* 1, 1993, s. 361.
- Obec Prašice*: b.r.v., Topoľčany.
- ORIOLO Pi-Sunyer -SALZMANN, Z.: *Humanity and Culture. An Introduction to Anthropology*. Houghton Mifflin Company. Boston 1978.
- PIŠÚTOVÁ, I.: „Bytový interiér.“ In: *Horehronie*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1974, s. 96-116.
- PODOLÁK, J.: „Poľnohospodárstvo. Podmienky rozvoja žakarovského poľnohospodárstva v minulosti.“ In: *Banická dedina Žakarovce*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Bratislava 1956.
- PRANDA, A.: „Význam pretrvávania inštitúcie vzájomnej výpomoci.“ In: *Socializace vesnice a proměny lidové kultury. Přehledy výsledků výzkumu, sv. I*. Uherské Hradiště 1981, s. 171-190.
- SABEAN W. D.: *Property, Production and Family in Neckarhaussen, 1700-1870*. Cambridge University Press 1991.
- SALZMANN, Z. - SCHEUFLER, V.: *Komárov: a Czech Farming Village*. Holt, Rinehart and Wiston, New York 1974.
- SERENA, N.: *Cultural Anthropology*. Fifth Edition. Wadsworth Publishing Company. Belmont, California 1994.
- SHANIN, T.: „The Peasantry as a Political Factor.“ In: *The Sociological Review* 14, 1966, s. 5-27.
- STOLIČNÁ, R.: „Súčasná tendencie v stravovaní.“ In: *Spôsob života družstevnej dediny*. Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Bratislava 1986, s. 116-125.
- SZELÉNYI, I.: *Entrepreneurs. Enbourgeoisment in Rural Hungary*. The University of Wisconsin Press 1988.
- ŠKOVIEROVÁ, Z.: „Podiel rodiny a príbuzenstva na vzájomnej výpomoci pri stavaní rodinných domov v okrese Nové Zámky.“ In: *Slovenský národopis* 24, 1977, s. 488-493.
- Štatistická ročenka SR 2000*. Štatistický úrad SR. Veda, Bratislava 2000.

VÁCLAVÍK, A.: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930.

VERDERY, K.: „The Elasticity of Land; Problems of Property Restitution in Transylvania.“ In: *Slavic Review* 53, 1994, č. 4, s. 1071-1109.

WOLF, E.R.: *Peasants Eglewood Cliffs*. NJ: Prentice Hall 1966.

RURAL COMMUNITY IN THE PROCESS OF TRANSFORMATION

Summary

The article concentrates on social and economic changes of the Slovak country within the Central European context, which is an area where the classical peasant society has its origin from. The typical features of the pre-industrial society model have been saved in some regions of Slovakia till the first half of the 20th century. The peasant homestead was the basic economic unit. It was based on co-operation between the members of the family. The family unit was identified by ownership which was inherited from generation to generation. The social equality was based on the equal division. In the village community existed certain type cyclic exchange of the ownership. Rural community symbolised the highest level of identity. The strength of the family homesteads was based on the mutual co-operation. The technology of the agricultural work was simple and primitive. In fact the features of the preindustrial society model didn't exist and varied according to localities and regions.

The article points out the phenomenon of the ownership. During the period between the 1st and 2nd world war, socialism till the post-socialist era, the rural community development was constituted by the changing forms of the ownership. The ownership and usage of the land in Slovakia till the middle of the 20th century balanced between the rests of the "communalism/forms of combined cultivation and usage of the public woods and meadows/ and "individualism", that was more often combat due to insure the progress of the family homestead. "The hunger" for the land increased especially during the years of the economic crises, when the private ownership of the land symbolised the economic certainty, the most convenient accumulation of the capital and was the result of the social stratification. The changes of the the rights of the owner were the key moment of the agricultural collectivisation after the year 1945. The establishment of the co-operative farms through sequestration caused a situation, when land was used by the state and the co-operative farms without a payment and without any time restriction. The original owners of the land lost their interest in cultivating it. The model of the renovation of the rights of the owner became valid after the year 1989- in the former Czechoslovakia. As a model for this change was used the system of the presocialist ownership. It was expected, that the new owner would follow this above mentioned model. However, it was difficult to return to the former system of the family homestead. The field-work research shows, that most of the small acreage farmers, who got back their land only officially, had left their land for the future use of the co-operative farms.

On the other hand, there are agricultural entrepreneurs cultivating few hundreds of hectares of the land. The majority of, by these entrepreneurs cultivated land, was rented.

They are trying to plan and to modernise the production and to enlarge their property. As a result, their productivity and profits are higher than the ones of the co-operative farms.

As the research shows, the transformation from the socialist co-operative farms to the farms of the owners is complicated by unclear owners rights lasting ideology of the socialist ownership.

At the end the article shows the aim of the grant project VEGA- Socio-economic changes of the Slovak countryside. The research of the contemporary process of the re-structuralisation concentrates mainly on the transition from the economy regulated by the state to the market economy. The research, based on empirical knowledge of the social reality, is naming economic activities of the individuals- the development of the business activities, strategies and economic behaviour of the families. It also concentrates on the process of the transformation in the co-operative farms and on the problematic of the tourism.

It tries to explain the acceptance or the denial of the traditions, accepted values, confessions, aspirations and life strategies.

Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA 2/7181/21 „Socioekonomické premeny slovenského vidieka“.

Vydáva Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied v Slovak Academic Press, spol. s r. o.

Ročník 49, 2001, číslo 3
Vychádza štvrťročne

Hlavná redaktorka:
PhDr. Gabriela Kiliánová, CSc.

Výkonné redaktorky:
PhDr. Hana Hlôšková, CSc., Tatiana Podolinská, PhD.,

Redakčná rada: Doc. PhDr. Ľubica Droppová, CSc., Univ. prof. Dr. Anna Divičanová, CSc. Drh.b., (MR), Mgr. Martin Kanovský, PhD., PhDr. Soňa Kovačevičová, DrSc., PhDr. Eva Krekovičová, DrSc., PhDr. Jan Krist (ČR), Doc. PhDr. Milan Leščák, CSc., PhDr. Martin Mešša, Doc. PhDr. Magdaléna Paríková, CSc., Prof. PhDr. Ján Podolák, DrSc., PhDr. Peter Salner, CSc., PhDr. Zdeněk Uherek, CSc. (ČR), PhDr. Miroslav Válka, PhD. (ČR).

Adresa redakcie: Klemensova 19, 813 64 Bratislava
Registr. č. 7091

Rozširuje, objednávky a predplatné (aj do zahraničia) prijíma
Slovak Academic Press, spol. s r. o. P. O. Box 57, Nám. Slobody 6, 810 05 Bratislava

SLOVAK ETHNOLOGY

Quarterly Review of the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences
Vol. 49, 2001, Number 3

Editors: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Address of Editor: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovakia

Distributed by Slovak Academic Press, Ltd., P. O. Box 57, Nám. Slobody 6, 810 05 Bratislava, Slovakia
and SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4, P. O. Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia

L'ETHNOLOGIE SLOVAQUE

Revue de l'Institut d'ethnologie de l'Académie slovaque des sciences
Année 49, 2001, No 3

Rédacteurs: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Adresse de la rédaction: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovaquie

SLOWAKISCHE ETHNOLOGIE

Zeitschrift des Ethnologischen Institutes der Slowakischen Akademie der Wissenschaften
Jahrgang 49, 2001, Nr. 3

Redakteure: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Redaktion: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slowakei

SLOVENSKÝ NÁRODOPIIS

ISSN 1335-1303

MIČ 49 616

SAP
SLOVENSKÝ ANTIKVARIÁT
PRAHA